

ОБ'ЄКТИ СПАДКУВАННЯ В СИСТЕМІ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

OBJECTS OF INHERITANCE IN THE SYSTEM OF CIVIL LEGAL RELATIONS OBJECTS

Кривенко Ю.В., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено особливості об'єктів спадкування як складової системи об'єктів цивільних правовідносин. Авторка аналізує сучасні підходи до визначення поняття «об'єкт правовідносин» у контексті цивільного та спадкового права, зосереджуючи увагу на змінах у спадковому законодавстві в умовах розвитку ринкових відносин в Україні та введення воєнного стану. Особлива увага приділяється проблемі визначення кола об'єктів спадкових правовідносин та їх співвідношення з об'єктами цивільних правовідносин. У дослідженні обґрунтовується необхідність перегляду традиційного поняття «спадкове майно» з урахуванням включення до його складу не лише матеріальних об'єктів, але й майнових прав та обов'язків, а також деяких особистих немайнових прав, пов'язаних з майновими. Такий підхід зумовлений тим, що сучасне цивільне законодавство не обмежує майно, яке може належати громадянину на праві власності, ні за складом, ні за кількістю, ні за вартістю. Особливу увагу приділено нетиповим об'єктам спадкування, які виникли внаслідок розвитку біотехнологій, фармакологічної промисловості, генної інженерії, цифрової трансформації та інших сучасних процесів. Авторка детально аналізує особливості правового режиму спадкування окремих видів майна, таких як земельні ділянки, частки (вклади, акції, паї) у товариствах та кооперативах, підприємства як цілісні майнові комплекси. Розглядаються також проблемні аспекти спадкування цифрових речей, біоматеріалів (зокрема ембріонів), а також питання спадкування у разі смерті оферента та акцептанта. Авторка приходить до висновку про наявність суттєвих прогалин у чинному законодавстві щодо об'єктів спадкування та обґрунтовує необхідність системного реформування спадкового законодавства з урахуванням сучасних реалій та викликів.

Ключові слова: об'єкти права, об'єкти спадкування, цивільні правовідносини, спадкова маса, цифрова спадщина, ембріон, земельна ділянка, спадкування підприємства, спадкове законодавство.

This article explores the characteristics of inheritance objects as components of the civil legal relations system. The author analyzes modern approaches to defining the concept of "object of legal relations" in the context of civil and inheritance law, focusing on changes in inheritance legislation amid the development of market relations in Ukraine and the introduction of martial law. Special attention is paid to the problem of determining the range of objects in inheritance legal relations and their correlation with objects of civil legal relations. The study substantiates the need to revise the traditional concept of "inherited property," considering the inclusion not only of material objects but also property rights and obligations, as well as certain personal non-property rights associated with property. This approach is due to the fact that modern civil legislation does not limit property that may belong to citizens by right of ownership, neither in composition, quantity, nor value. Particular attention is given to atypical inheritance objects that have emerged as a result of developments in biotechnology, the pharmaceutical industry, genetic engineering, digital transformation, and other modern processes. The author provides a detailed analysis of the legal regime's peculiarities for inheriting specific types of property, such as land plots, shares (deposits, stocks, stakes) in companies and cooperatives, and enterprises as integral property complexes. The article also examines problematic aspects of inheriting digital assets, biomaterials (including embryos), as well as inheritance issues in the event of the death of an offeror or acceptor. The author concludes that there are significant gaps in current legislation regarding inheritance objects and substantiates the need for systematic reform of inheritance legislation, taking into account modern realities and challenges.

Key words: inheritance objects, civil legal relations, inheritance mass, digital inheritance, embryo (ембріон), land plot, enterprise inheritance, inheritance legislation.

Постановка проблеми. Інститут спадкування є одним із найстаріших інститутів цивільного права. Його значення важко переоцінити, оскільки тією чи іншою мірою він стосується майже кожного громадянина.

Останні десятиліття відбулися кардинальні зміни в економіці, введення воєнного стану негативно вплинуло на всі сфери життя, що в подальшому зумовило необхідність реформування законодавства щодо власності та спадкування. Слід зазначити, що в сучасних умовах майно, яке може належати громадянину на праві власності, не обмежене ні за складом, ні за кількістю, ні за вартістю. Так як законодавство, що регулювало спадкові відносини, формувалося в умовах розвитку в країні ринкових відносин, то на сьогодні відбулися значні зміни: з'явилися нові види майна, нові види майнових прав щодо яких виникають питання спадкування. Варто також зазначити, що спадкування традиційних об'єктів спадкового права, зокрема таких як житловий будинок, квартира, земельна ділянка, майнове право також вимагають реформування з урахування проблем сьогодення.

Актуальність даної роботи обумовлена наявністю прогалин у чинному законодавстві щодо об'єктів спадкування, що підтверджується як теоретичними розробками, так і правозастосовною практикою.

У науковій літературі, присвяченій спадковим правовідносинам, питання об'єктів цих відносин, зазвичай, не розглядаються, або ж розглядаються побіжно, але без вка-

зівки на значення об'єктів та виділення специфіки спадкових правовідносин.

Мета дослідження – аналіз кола об'єктів цивільних правовідносин та кола об'єктів спадкових правовідносин.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити **такі завдання:**

- вивчення «об'єкта спадкових правовідносин» як самостійної складної правової категорії у співвідношенні з категорією «об'єкт правовідносин»;
- проаналізувати поняття «спадкова маса» та «об'єкт спадкових правовідносин».

Стан опрацювання проблематики. Значна кількість досліджень спадкового права та запропоновані різними авторами наукові положення та пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства, найчастіше діаметрально протилежні один одному, свідчать про необхідність розробки теоретико-методологічних основ вивчення «об'єкта спадкових правовідносин». Фундаментальні дослідження у сфері правового регулювання щодо об'єктів спадкування в системі об'єктів цивільних правовідносин відсутні, однак, побіжно ці питання вивчали такі вчені-цивілісти як І. А. Бірюков, М. Б. Кравчик, О. П. Печений, Ю. О. Заїка, О. І. Сафончик, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Ю. Ходіко, О. І. Шимон та ін.

Серед дисертаційних досліджень слід виокремити наукові доробки, в яких досліджені спадкові правовідносини, і лише незначна увага приділена об'єктам як окремим еле-

ментам спадкових правовідносин, а саме: Є. О. Рябоконь «Спадкове правовідношення в цивільному праві» (2002) [1], Фурса Є. І. «Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці» (2004) [2].

Об'єктом дослідження є об'єкти спадкування як елементи спадкових правовідносин.

Предметом дослідження є об'єкти спадкування в системі об'єктів цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Звісно ж, що спадкові правовідносини є видом цивільних правовідносин, і об'єкти спадкових правовідносин є похідними від об'єктів цивільних правовідносин. Для адекватної характеристики цього виду правовідносин проаналізуємо об'єкти цивільних правовідносин.

«Для належного розуміння поняття правових відносин, слід ототожнити цю категорію з іншими, які безпосередньо пов'язані з правовими відношеннями – суспільними відношеннями, правовими нормами тощо. З'ясовуючи поняття правових відносин, важливо визначити, що саме у цьому явищі є первинним, а що – вторинним, похідним: правові норми чи суспільні відносини», – зазначає О. І. Харитонova [3, с. 79].

Слід вважати обґрунтованим запропоноване визначення цивільних правовідносин Є. О. Харитонova та О. І. Харитонovoї, а саме: «замість визначення цивільних правовідносин як суспільних відносин, врегульованих нормами права, більш вдалим видається визначення цивільних правовідносин як правового зв'язку, що ґрунтується на нормах цивільного права між юридично рівними суб'єктами, які виступають як носії цивільних прав і обов'язків» [4, с. 107].

Цивільні правовідносини – система, яка має свій структурний поділ: суб'єкти, об'єкт та зміст. Структурним елементом цивільних правовідносин є його об'єкт.

Об'єкт правовідносин переважно розглядається у теорії права як сукупність матеріальних, духовних та інших благ, із приводу яких суб'єкти права вступають у правовідносини й здійснюють свої суб'єктивні права й обов'язки [5, с. 133].

В енциклопедичній літературі під об'єктом розуміються явище, предмет, особа, що на них спрямовано певну діяльність, увагу тощо [6, с. 167]. Тобто у контексті будь-яких правових відносин об'єктом є те, з приводу чого вони виникають та навколо чого зосереджено їх функціонування.

Основним об'єктом є речі, предмети матеріального світу, які задовольняють потреби людини. Слід відрізнити речі, які мають товарну форму предметів матеріального світу та інші матеріальні блага. Такі як послуги, роботи та інші дії. Щодо таких об'єктів формуються специфічні відносини (членські, зобов'язальні).

Таким чином, можна припустити, що проблема визначення кола об'єктів правовідносин виникає з приводу того, чи може предмет бути об'єктом цивільних та інших правовідносин.

Об'єктом цивільних правовідносин можна назвати правовий режим різноманітних благ, а не ці блага. Цим відрізняються різні об'єкти цивільного обороту.

Є. О. Харитонов зазначає, що «найбільш точним під об'єктом правового відношення здається розуміти все те, з приводу чого ці відносини виникають. Тобто це ті матеріальні та нематеріальні блага – явища та предмети навколишнього світу, що мають здатність задовольняти інтереси учасників правових відносин. Саме завдяки об'єкту правових відносин вони прив'язуються до системи реальних, життєвих відносин, до матеріальних та духовних цінностей суспільства» [7, с. 178].

Коло об'єктів цивільних правовідносин досить широке. У цивільному праві є кілька точок зору визначення об'єкта цивільних правовідносин. Але однозначної концепції визначення об'єкта цивільних правовідносин немає. У цивільному кодексі перераховано одну з класифі-

кацій об'єктів цивільних прав, якій відповідають об'єкти цивільних правовідносин. Отже, до об'єктів цивільного права ст. 177 ЦК України відносить «речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага» [8].

Таким чином, система об'єктів цивільних прав як доктринальна категорія є сукупністю, безліч об'єктів щодо яких можуть бути встановлені цивільні права (речові, зобов'язальні, корпоративні, інтелектуальні, особисті немайнові). Основним її системоутворюючим елементом мають бути визнані суб'єктивні цивільні (приватні) права. Система об'єктів цивільних прав є відкритою.

Слід звернути увагу на те, що за сучасних умов, розширення переліку об'єктів прав відбувається переважно за рахунок нематеріальних активів (ст. 179 прим1) «Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага» [9].

При цьому цілком очевидно, що в умовах розвитку інформаційних технологій саме нематеріальні активи набувають великої економічної цінності порівняно з матеріальними активами. Це дозволяє припустити, що коло і характер майнових відносин у перспективі розширюватиметься за рахунок дедалі більшого включення до їхнього кола нематеріальних активів. Отже, дана тенденція розвитку цивільних правовідносин на перший план висуває теорію об'єкта цивільних правовідносин та описує його через поняття «блага».

Об'єктом спадкових правовідносин поряд з речами, іншим майном є сукупність майнових і деяких особистих немайнових прав, пов'язаних з майновими, суб'єктивних прав та обов'язків спадкодавця.

Включення низки немайнових прав і обов'язків до складу спадщини означає необхідність розширення поняття «спадкове майно», що може охоплювати як майнові, так і деякі інші права та обов'язки. Забезпечуючи стабільність цивільного обороту, спадкоємці можуть ставати володарями будь-яких оборотоспроможних прав і обов'язків, але з урахуванням принципу свободи договору їм було б надане право самостійно вирішувати питання про можливе укладання основного договору та його умови. З цією метою не виключено надання права на односторонню відмову від договору без покладання на спадкоємців будь-яких санкцій.

Печений О. П. пропонує визнати спадщину об'єктом у вигляді сукупності прав і обов'язків [10, с. 101], зазначаючи, що «об'єктом спадкового правовідношення, тобто тим, з приводу чого воно виникає, визнається спадщина, яка належить до такого об'єкта цивільного права як майно. У спадок включаються лише речі, майнові права та інше майно, виключаючи майнові обов'язки, якими на спадкоємців покладається відповідальність у вигляді вартості отриманої спадщини».

Як об'єкт цивільного права спадщина за своєю майновою природою (приналежність до категорії майна) може бути предметом різних правочинів (купівлі-продажу, міни, дарування, застави тощо); у спадковому праві передбачені лише заповіт, відмова та відмова на користь іншого спадкоємця (спадкоємців), спадковий договір.

Еволюція кола об'єктів спадкових правовідносин пов'язана з розвитком економічних відносин власності, наслідком якого є поява нових об'єктів права власності громадян. Коло об'єктів спадкових правовідносин, як правило, збігається з колом об'єктів права власності громадян за тими винятками, які використовуються законодавцем для регулювання (часто прихованого) самих відносин власності. Особливий режим володіння майном кореспондує, зазвичай, з особливим, специфічним порядком успадкування такого об'єкта.

Поява нових об'єктів права власності громадян (майна виробничого призначення) потребує сьогодні правового

регулювання спадкових правовідносин у підприємницькій сфері. Насамперед особливого, самостійного врегулювання потребує успадкування підприємства. Законодавчого закріплення вимагають відносини, що виникають при успадкуванні часток (вкладів, акцій, паїв) у товариствах та кооперативах, у тому числі умови вступу спадкоємця на місце померлого співвласника підприємства.

«Право власності на земельну ділянку переходить до спадкоємців на загальних підставах, із збереженням її цільового призначення» [11] відповідно до ст. 1225 ЦК України. Спадкування земельної ділянки та майнових прав має відповідати вимогам цивільного права та враховувати положення земельного права, що встановлює особливості обігу земельних ділянок. До таких особливостей можна віднести: по-перше, цільове призначення (категорію) земель, що значною мірою визначає оборотоспроможність земельної ділянки; по-друге, існування встановлених законом спеціальних обмежених речових прав, об'єктом яких може бути виключно земельна ділянка; по-третє, легалізацію принципу «єдиної долі» при успадкуванні земельної ділянки та об'єктів, що знаходяться на ній; по-четверте, існування законних презумпцій пріоритету спадкування неподільної земельної ділянки; по-п'яте, наявність особливих, що переходять у спадок правочинів з придбання земельної ділянки, які були у спадкодавця, але не реалізованих ним, та інші.

Перелічені особливості, загострення приватновласницьких інтересів у сфері спадкування землі, як основи матеріального благополуччя людини, а також сучасна динаміка розвитку економічної, правової та соціальної сфер суспільства, різноманітність та неузгодженість законодавства, що регулює нині цивільний обіг земельних ділянок у галузі спадкування потребує подальшого вдосконалення.

Законодавець визначив, що «до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті» [12]. Звернувшись до статті 1218 України, бачимо, що інше майно, в тому числі майнові права та обов'язки, поряд з речами входять до складу спадщини. Але якщо стосовно речей як предметів матеріального світу законодавство досить давно «пристосувалося», виробивши певні правила поведінки, в тому числі застосовувані при переході речей у порядку спадкування, то немає достатньої визначеності у правовому режимі спадкування «іншого майна», яке може увійти до спадкової маси. Тут і виникають питання про те, чи можна вважати об'єкт іншим майном, як його ідентифікувати, визначити його належність спадкодавцю, відобразити у свідоцтві про право на спадщину та за необхідності передати у володіння спадкоємцям.

До нетипових об'єктів успадкування можна віднести не тільки ті, які з'явилися як результат розвитку біотехнологій, фармакологічної промисловості, генної інженерії, еволюції людства і розвитку науково-технічного прогресу, цифрової трансформації (напр., цифрова річ, біоматеріали), а й ті, які існували раніше, але питання про включення їх у спадок було спірним.

Щодо спадкування цифрових речей, «слід виокремити ще декілька проблем, зокрема, – пошук об'єктів цифро-

вого спадку. Це складне питання, на яке немає однозначної відповіді, оскільки користувач (потенційний спадкодавець) має право існувати в цифровому середовищі анонімно, під вигаданим нікнеймом. Крім того, цифровий об'єкт може знаходитись будь-де (в країні проживання, за її межами, в декількох країнах), тому постає питання щодо правового регулювання такої цифрової спадщини, її місця знаходження, правил оформлення тощо» [13, с. 74].

Безліч питань виникає на перетині з біомедичним правом і здебільшого – це не тільки питання успадкування, а й питання правооб'єктності, визначення правового режиму чи правового статусу. Так, наприклад, щодо ембріона не вирішено питання, чи є він суб'єктом чи об'єктом права? Незважаючи на різницю поглядів, слід сказати, що ембріон не наділений правосуб'єктністю через те, що це суб'єкт, що не народився. У цьому плані помилкові міркування про те, що насцитурус (зачатий спадкоємець, що не народився) нібито ще до народження наділений правом спадкування. Визнання ембріона суб'єктом права, навіть в умовах розробки нової теорії-концепції суб'єкта, що не народився, зробить необхідним обґрунтовувати, зокрема, правомірність абортів, зобов'язань щодо використання ембріонів, їх зберігання. Неможливо визнати ембріон об'єктом права, річчю, що зробить необхідним застосування речово-правових норм (про підстави придбання, успадкування, розділу та деяких інших), але це виключено через його особливу правову природу. Тільки визнання ембріона об'єктом права особливого роду дозволить обґрунтувати необхідність встановлення спеціального правового режиму з визначенням можливості знищення за заявою власника або після смерті одного з подружжя, застосування норм про зберігання та ін. Заявити про незгоду чоловік міг би за життя, відобразивши своє волевиявлення у договорі чи іншому письмовому документі. Наприклад, «батьки після смерті єдиного сина хочуть відсудити у невістки ембріони, які були створені завдяки репродуктивним технологіям. Спочатку вони тиснули на дружину свого сина, щоб вона перенесла ембріони якомога швидше і народила їм онуків. Коли отримали відмову, бо та не могла оговтатися від смерті коханого чоловіка і перші місяці жила на заспокійливому та снодійному, то пішли до суду. Однак ембріони не можуть переходити у спадок до родичів [14].

Якщо питання про успадкування біоматеріалу, цифрових речей та інших нетипових об'єктів досить активно досліджується в сучасній літературі, то складніша ситуація щодо спадкування в разі смерті оферента та акцептанта.

При вирішенні питання про спадкування в разі смерті оферента та акцептанта важливого значення набуває не тільки визначення долі оферти та акцепту в разі смерті особи, яка їх направила, а й їх місце у складі спадкового майна, тобто, як вони можуть увійти у спадкову масу.

Таким чином, чинні норми про спадкування в частині об'єктів спадкування не враховують низку ситуацій, що виникають у зв'язку із переходом до спадкоємців об'єктів, які визначені лише як об'єкти цивільних правовідносин. Не всі об'єкти цивільних правовідносин слід визначити об'єктами спадкування. Включення їх до складу спадщини спричинить необхідність переосмислення поняття «спадкове майно».

ЛІТЕРАТУРА

1. Рябоконт Є. О. Спадкове правовідношення в цивільному праві: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 229 с.
2. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 20 с.
3. Харитонova О. І. Деякі проблеми загальної теорії правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. № 21. С. 75-84.
4. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Регулятивні правовідносини: приватноправовий та публічноправовий виміри: монографія. Одеса: Гельветика, 2018. 404 с.
5. Діденко Л. В. *Наукові теорії щодо об'єкта правовідносин та правова характеристика загального й спеціального об'єкта цивільних процесуальних правовідносин*. Юридичний бюлетень. 2018. Вип. 7 (ч. 1). С. 216-221
6. Довідник юридичних термінів / К. Ю. Ісмаїлов, Т. А. Литвиненко, Л. А. Тихонович. – Харків: Лідер, 2017. 217 с.

7. Харитонов Є.О. Харитонova О.І. Цивільні правовідносини: монографія – Одеса: Фенікс, 2011. 456 с.
8. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № № 40–44, ст. 356.
9. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № № 40–44, ст. 356.
10. Печений О. П. До питання про особливості спадкових правовідносин . Проблеми законності : зб. наук. пр. – Харків, 2015. Вип. 129. С. 99-103.
11. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № № 40–44, ст. 356.
12. Цивільний кодекс України. / *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № № 40–44, ст. 356.
13. Загоруй Л.М., Загоруй І.С. Цифрова спадщина: проблеми формування і перспективи. Актуальні проблеми права: теорія і практика No 1(47), 2024. с. 71-82 С. 74.
14. Маркевич І. В Україні батьки судяться з невісткою за ембріони їхнього покійного сина: шокувальні подробиці. URL: <https://tsn.ua/exclusive/v-ukrayini-batki-sudyatsya-iz-nevistkoyu-za-embrioni-yihnego-pokiyного-sina-shokuvalni-podrobici-2650656.html> (дата звернення 19.03.2025).